

АНАЛИ

ОГРАНКА САНУ У НОВОМ САДУ

Број 17 за 2021.

НОВИ САД

2022

ОД БЕЛОГ ОРЛА ДО БЕЛИХ ПЧЕЛА (НАЗИВИ ЗА ДАЛЕКЕ ПРЕТКЕ И ПОТОМКЕ)¹

Марта Бјелетић²

Айсѝракић. Сродство је систем друштвене организације заснован на стварним или фиктивним породичним везама. Терминологија сродства је систем именовања сродничких односа. Терминологија сродства у словенским језицима припада најстаријем општесловенском, а њено језгро – индоевропском лексичком слоју. По старини свог настанка и дуготрајности развоја, терминологија сродства представља један од најважнијих сегмената основног лексичког фонда српског језика. У овоме прилогу анализирана је специфична група термина, карактеристичних само за српски језик – називи за далеке претке и потомке.

Сродство и врсте сродства

Сродство је систем друштвене организације заснован на стварним или фиктивним породичним везама. Основне врсте сродства су: крвно и социјално.

Код крвног сродства разликује се сродство у правој и бочној линији. Сродство у правој линији односи се на особе које потичу једна од друге, при чему се та линија дели на узлазну и силазну. Узлазној линији припадају преци а силазној потомци. Бочно сродство постоји међу особама које потичу од заједничког претка, али не непосредно једна од друге (брат, ујак, тетка, сестрић, брат од стрица итд.). Крвно сродство се сматра најважнијим видом сродства, сродством у правом, најужем смислу. Лица везана крвним сродством по правилу носе исто презиме, исповедају исту веру, међу њима се искључују брачни односи до одређеног колена.

У социјално сродство спада сродство по браку, тј. веза међу супружницима (муж и

жена), као и веза између једног од супружника са рођацима другог (свекар/таст, свекрва/ташта, зет, снаха, шурак, девер, свастика, јетрва итд.). Овамо спадају и сродници који се стичу брачном везом брачног друга или родитеља (пасторак, пасторка; очух, маћеха, полубрат, полусестра). Други видови социјалног сродства су вештачко и ритуално сродство: усвајање, кумство, побратимство/посестримство, сродство по млеку итд. Код Срба су сродницима сматрани и они који славе исту крсну славу, који имају исто име, који су рођени истог дана (*једноданчићи*), који су рођени истог месеца (*једномесечићи*). Облици вештачког и ритуалног сродства организовани су према моделу крвног сродства. Они у принципу имају исте социјалне функције и намећу иста ограничења на успостављање брачних веза као и крвно сродство, а разликују се од њега само одсуством генетске основе и мањом категоришношћу.

¹ Рад је написан на основу предавања које је одржано у Огранку САНУ у Новом Саду, 8. децембра 2021. године.

² Научни саветник у Институту за српски језик САНУ у Београду.

Терминологија сродства

Терминологија сродства је систем именована сродничких односа. Терминологија сродства у словенским језицима припада најстаријем општесловенском, а њено језгро – индоевропском лексичком слоју. По старини свог настанка и дуготрајности развоја, терминологија сродства представља један од најважнијих сегмената основног лексичког фонда српског језика.

У индоевропско наслеђе српске терминологије сродства спадају две групе термина:

а) Термини за означавање крвних сродника: пие. **mah₂ter-* > псл. **mati* > *маїи*; пие. **b^hrah₂ter-* > псл. **bratъ* > *браїи*; пие. **suesor-* > псл. **sestra* > *сесїра*; пие. **suH-* > псл. **synъ* > *син*; пие. **d^hugh₂ter-* > псл. **dъkti* > *кћи*, *ћерка*; пие. **ph₂tr-(u)u-(i)io-* > псл. **stryjъ*, **stryjъcъ* > *сїриц*;³ пие. **nepot-* > псл. **netъjъ* > *нећак*.

б) Термини за означавање сродника по браку: пие. **g^{en}-* > псл. **žena* > *жена*; пие. **suekr-u-* > псл. **svekrъ* > *свекар*; пие. **suekr-uH-* > псл. **svekry* > *свекрва*; пие. **deh₂i-uer-* > псл. **dēverъ* > *девер*; пие. **glh₂-u-* > псл. **zъly* > *заова*; пие. **(H)ienh₂ter-* > псл. **ętry* > *јеїрва*; пие. **smus-o-* > псл. **snъxa* > *снаха*; пие. **gemH-* > псл. **zętъ* > *зеї*.

Са творбеног аспекта, за индоевропске термине сродства карактеристичан је суфикс **-ter* помоћу којег су образовани неки од најстаријих назива (**ph₂ter-*, **mah₂ter-*, **d^hugh₂ter-*, **b^hrah₂ter-*, **(H)ienh₂ter-*), а који се после распада прајезичког јединства очувао у промени прасловенских назива за мајку и ћерку: **mati*, *matere* (*маїер*) и **dъkti*, *dъktere* (*кћер*).

Након издвајања словенских језика из индоевропске језичке породице терминологија сродства се проширује низом нових, само словенских термина. Прасловенском (и општесловенском) слоју родбинске терминологије припадају следећи називи за крвне сроднике у

правој линији: псл. **otъcъ* > *оїац*; псл. **tata* > *їаїа*; псл. **dēte* > *геїе*, *гујеїе*; псл. **čędo* > *чего*; псл. **dēdъ* > *g(j)eg*; псл. **baba* > *даба*; псл. **pradēdъ* > *їрагег*; псл. **prababa* > *їрабаба*; псл. **prapradēdъ* > *їраїрагег*; псл. **praprababa* > *їраїрабаба*; псл. **vъnikъ* > *унук*; псл. **vъnika* > *унука*; псл. **pravъnikъ* > *їраунук*; псл. **pravъnika* > *їраунука*; псл. **prapravъnikъ* > *їраїраунук*; псл. **prapravъnika* > *їраїраунука*.

Појављују се нови термини за сроднике у бочној линији: псл. **ujъ* > *ујак*, псл. **teta*, **tetъka* > *їеїа*, *їеїка*, као и за својту: псл. **nevęsta* > *нев(j)есїа*; псл. **mъžъ* > *муж*; псл. **tъstъ* > *їасї*; псл. **tъstja* > *їашиїа*; псл. **svъstъ* > *свасї*, *свасїица*; псл. **svojakъ* > *својак*, *свак*.

Постоје различита мишљења о старини редупликација типа **baba*, **tata*, **teta*, тзв. речи дечјег језика. Неки аутори претпостављају да су ове творевине индоевропског порекла. Други сматрају да се ради о терминима који су настали у словенским језицима, иако неки од њих воде порекло из старијих слојева терминологије сродства. Према трећем мишљењу, ове творевине не треба сматрати древнима, јер су оне могле настати у било ком периоду, у разним језицима паралелно.

Терминологија сродства се даље развија и диференцира у периоду самосталног развика појединачних словенских језика. Огромна већина термина који тада настају јесу облици образовани помоћу домаћих творбених елемената од термина наслеђених из индоевропског или прасловенског периода. Те изведенице се свде на неколико општесловенских творбених типова: *браїи* > *браїианац*, *браїианић*, *браїиић*, *браїианица*, *браїиичина*; *сесїра* > *сесїрић*, *сесїричић*, *сесїричина*; *син* > *синовац*, *синовица*, *синовка*; *сїриц* > *сїричевић*, *сїриковић*, *сїричевка*, *сїричевићка*; *ујак* > *ујчевић*, *ујаковић*, *ујчевићка*, *ујчевка*; *девер* > *деверичић*, *деверична*; *заова* > *заовић*, *заовичић*, *заовична*, *заовичина*, *заовичићка*; *јеїрва* > *јеїрвић*, *јеїрвичић*, *јеїрвична*, *јеїрвичина*.

³ У словенским језицима није сачуван пие. назив за оца **ph₂ter-*, али се он посредно чува у називу за стрица.

Српски језик спада у језике са развијеном и разгранатом терминологијом сродства. У овој прилози биће анализирани називи за далеке претке и потомке.

Називи за претке

Словенски термини за означавање мушког претка у четвртој колени образбе се низањем префикса **pra-*, чиме настају облици типа *prapradědъ. Облик *йрапрадег* се доиста и среће у народним говорима, али у српском (и хрватском) језику далеко су распрострањенији називи *чукундег* односно *шукундег*.

Поред тога, у српском језику постоје и називи за претке даље од четвртог колена. Као пример наводимо два родословна низа. Први је забележен у писаном документу из XVIII века који се чува у Одељењу рукописа Матице српске у Новом Саду: *оџац, дег, йрадег, чукундег, наврндег, аскупћел, кунћел, куребал*. Други је исписан на зидовима једне чарде у близини манастира Ковиља крај Титела: *оџац, дег, йрадег, чукундег, наврндег, аскупћел, кудел, куребал, сукурдал, бели орао*. У материјалу којим располажемо срећу се и варијанте *наврдег, аскупћел, курћел, курдјел, курледало*, као и облици *курајдер, курица, сукурдов, йарћийан, ажмикур*. Побројани називи нису у широј употреби и већином нису регистровани у речницима.

За разлику од њих, назив *чукундег/шукундег* је добро потврђен, широко распрострањен и присутан у језичкој свести савремених говорника. На територији српског (и хрватског) језика оцртавају се два различита, делимично преклопљена ареала: ареал облика с елементом *чукун-* (Војводина, Барања, централна и југоисточна Србија, централна Црна Гора) и ареал облика с елементом *шукун-* (Црна Гора, Приморје с острвима, Босна, Херцеговина, Хрватска). У лексикографским изворима раније се, већ од XVII века, јављају облици на *ш-*, док су облици на *ч-* забележени тек почетком XIX

века (у првом издању Вуковог *Српској рјечника* из 1818. године). Из тога не произлази нужно да је варијанта на *ш-* старија, јер сви извори у којима је посведочена (речници Микаље, Витезовића, Беле, Стулића) потичу са западног српско-хрватског подручја, где она и данас преовлађује, док из источнијих делова језичке територије и немамо релевантних извора пре Вука. Елемент *чукун-* показује знатно већу фонетску стабилност од елемента *шукун-*, који се јавља и у варијантама: *шакун-, шекун-, шикун-, кушун-, сакун-, ша-*.

У старијој етимолошкој литератури за разматрање реч понуђена су два алоглотска тумачења. Прво полази од елемента *чукун-*, изводећи га од тур. *kökün* 'темељ, основа, корен'. Семантичко и фонетско неподударење турског предлошка и с.-х. облика који се из њега изводи донекле се да објаснити: са семантичке стране – примером срп. дијал. *ћок* 'порекао, старина' < тур. *kök* 'корен', а са фонетске стране – чињеницом да се прелаз *ç-* < *k-* јавља и у турским говорима. Код овог тумачења најтеже је објаснити прелаз иницијалног *ч-* > *ш-* у облику *шукундег*.

Друго тумачење полази од елемента *шукун-*, изводећи га од романског облика *secundo-*, иако у романским језицима не постоји назив за претка у четвртој степену који садржи елемент *secundo-*. Као евентуална паралела могао би се узети венецијански термин *secondo zermàn* 'другобратучед' и средњелат. *secundus heres* 'унук'. Међутим, ово тумачење не објашњава облик *чукундег*.⁴

У новије време изнета је претпоставка о домаћем пореклу елемента *чукун-/шукун-*. Да бисмо је образложили, морамо се вратити групи назива за најдаље претке. Једина реч из те групе која је досад подвргнута етимолошкој анализи јесте реч *аскупћел*. Њен ареал обухвата Бачку, Банат, Славонију, а усмене потврде су из Книна и са Цетиња. Сачувана је превасходно у псовкама (*Аскупћела њи њвоја!*). Како је њена веза са обликом *курћел* крајње очигледна,

⁴ ОС 83–84 s.v. *чукундег*.

помишља се да би се творбено могла разложити на *ас-курђел* 'прави курђел' (први елемент *ас* 'прави, потпуни; чист, без страних примеса' < тур. *has* 'посебан, нарочит; чист, непатворен'), иако ни сам облик *курђел* нема решење.

Међутим, облик *аскурђел* могао би се разложити и на *а-скур-ђел*, чиме се успоставља веза са псл. **pra-sk(j)urъ* 'прапрадед, родоначелник', од којег потичу стерп. *працоуръ* 'прапраунук', струс. *працуръ* 'прапрадед; прапраунук', рус. *працур* 'далеки предак', пољ. *praszczur* 'далеки предак; потомак, прапраунук; рођак'.⁵ Већина аутора као најближу паралелу прасловенске речи наводи лит. *prakūrėjas* 'прародитељ'.⁶ За наше излагање од изузетне је важности комплетно значење ове речи. Наиме, у *Речнику литавској књижевној језика*, поред застарелог значења '(пра)предак', наводе се још два њена значења: 'оснивач (нпр. села)', 'онај који ложи ватру'.

Овиме се у нашу причу уводи једна потпуно нова димензија, тј. повезивање српских назива за далеке претке (од којих већина садржи елемент *-кур-*) са словенским називом за мушки полни орган (псл. **kurьсь*), који се своди на псл. основу **kur-*.⁷ Псл. **kurьсь* се обично тумачи као деминутив од **kurъ* 'петао' (> стсл. *коуръ*,

буг. *кур*, слн. *kur*, пољ. *kur*, струс. *куръ*, рус. дијал., укр. *кур*), будући да се метафора 'петао, петлић' > 'мушки уд', заснована на полној активности петла, јавља и у другим језицима, уп. нем. *Hahn*, фр. *coq*, енгл. *cock* 'петао; мушки уд'. Међутим, ово тумачење се доводи у питање због постојања сазвучних назива за 'штап, палицу, клин' и сличне предмете у словенским језицима, уп. дијал. *курало* 'дрвени клип, прут у дечјој пуцаљки којим се избацују куршуми од кучине', *куралце* 'осовина око које се окреће витао'. Изведенице од основе **kur-* функционисале су и као коларски термини, уп. дијал. *курак*, *курањ*, *курченик*, *курель* 'клин уметнут у рупу на гредељу плуга'. Александар Лома⁸ је то даље довео у везу са поступком извођења 'живе ватре'⁹ и сазвучним називима за мушки уд у иранским језицима¹⁰ и показао да континуанте псл. **kur-* у значењу 'дрвени клин; палица; мушки уд' стоје у вези са псл. глаголом **kuriti* 'палити, загревати' (с.-х. само покр. *куруйи* 'ложити, потпаљивати; горети'), те да је њихово исходишно значење могло бити: **'дрво за извођење живе ватре'*.¹¹

На ширем индоевропском плану псл. глаголу **kuriti* најближе стоји лит. *kūrti* 'стварати, оснивати; загревати, палити (ватру)', уп. израз

⁵ Псл. реч се првобитно односила на најдаљег претка, да би у појединим словенским језицима почела да означава и најдаљег потомка. У питању је, дакле, секундарни пренос значења 'прапрадед' > 'прапраунук'.

⁶ ЕРСЈ 1: 226 s.v. *аскурђел*.

⁷ Постојање везе између назива за мушки уд и родбинских назива поткрепљују бројне паралеле, од којих ћемо овде поменути само стинд. *liŋga-* 'мушки уд', 'рођење', 'род, породица, сродници, племе', 'потомство, потомци' итд.

⁸ Лома 1999.

⁹ У неким крајевима клин из гредеља плуга ставља се младенцима у постељу да би им се рађала мушка деца. Ова магија се не заснива само на сазвучности назива и сличности предмета са мушким удом, већ и на функционалној аналогји полног чина са уметањем клина у рупу. Та метафора експлицитно је присутна и у архаичном обичају извођења 'живе ватре' из дрвета трењем, тако што би се једно, тврђе дрво вртело у другом мекшем, ижљемљеном или пробушеном. При том се 'активно' дрвце схвата и означава као м у ш к о, а пасивно као ж е н с к о (иста симболика сексуалног чина присутна је код дрваца чијим се трењем изводила жртвена ватра у староиндијској религији) (ор. cit. 133).

¹⁰ Уп. хотано-сакско *kūra-*, *kaurka-* 'мушки уд', иран. **kur-* 'производити, рађати', согд. *wkwry* (< **vi-kor-*) 'родбина', стинд. *kūla-* 'породица, род' (ор. cit. 136–137).

¹¹ У основи овог значења лежала би праиндоевропска митологија ватре као стваралачког, животодавног елемента, који је, између осталог, садржан и у мушком семену. У том смислу је чин паљења могао бити поистовећен са чином зачећа, а оруђе којим се пали ватра – са мушким полным органом.

ùgnj kùrti 'ложити ватру' (дословно: 'правити, стварати ватру'), као и повратни облик *kùrtis* 'настањивати се, смештати се на новом месту'. У светлу ових чињеница могло би се претпоставити да се значење лит. *prakūrėjas* '(пра)предак' развило из значења 'онај који оснива, који се (први) настањује', тј. 'онај који (први) ложи ватру'.

Имајући у виду ову мотивацију, вратићемо се нашем *чукундеду*. У српском језику посведочен је глагол *чкаїи*, *чкам* 'чачкати', *зачкаїи* 'испунити шупљину, зачепити, затиснути', *начкаїи* 'натрпати, начичкати, набити'. Он се своди на псл. **čьkati*, **čьknoti* поред **čikati* са основним значењем 'ударати, куцати, додиривати, гурати'. Међу континуантама облика **čikati* налази се рус. дијал. *чикать* 'кресати ватру'.

У српским дијалектима постоји скоро синониман глагол *чука* 3. sg. 'кресати огњилом о кремен' (такође 'ударати чекићем по неком материјалу', 'куцати, лупати'), као и именица *чукала* 'прибор за припаљивање дувана који се састоји од огњила, кремена и труда' (Тимок). Иако се слични облици свде на псл. ономотопеју **čikati*, која се чак сматра аналогном по пореклу са **čikati*, **čьknoti*, можда се ипак ради о нечем другом. Можда је облик *чукаїи* 'кресати огњилом о кремен' заправо од **čьkati*, **čьknoti* (с обзиром на рус. паралелу од **čikati*),¹² и можда се ту само секундарно развило -у- како би се разбила тешка иницијална група настала након испадања слабог полугласа (уп. *бузова* < *бзова* < псл. **bъzova* 'зова'). Затим, можда је постојала и изведеница од тога глагола, радна именица на *-ипъ: **čьkipъ* (уп. *іладун* 'човек који се глади, дотерује'), која је могла срести са именицом **dědъ*. Имали бисмо, дакле, паралелно са лит. обликом *prakūrėjas*, и словенски облик **čьkipъ-dědъ* у значењу '*прапрадеда који је први укресао ватру на породичном огњишту'.

Ако би ово тумачење било тачно, првобитни облик **чкундег* – на делу с.-х. терена где *чк* прелази у *шк*: *мачка* > *машка* (Приморје, Црна Гора) – дао би **шкундег*, а онда бисмо из једне и друге форме добили *чукундег* одн. *шукундег* (секундарним уметањем вокала -у- ради разбијања тешке иницијалне групе; вокал -у- изабран је да би се постигла вокалска хармонија). Овим би се можда могла објаснити и велика шароликост фонетских варијаната код облика на *ш-* (в. горе), код којих се изгубила свест о мотивацији назива, док је код облика на *ч-* та свест дуже потрајала. Штавише, глагол *чукаїи* са својим изведеницама развио је сва релевантна секундарна значења везана за овај круг лексике, уп. *чукаїи* (*ce*) 'futuere', *чук*, *чукало* 'мушки уд', *чукање* 'сношај'. Али и исходишни глагол *чкаїи* (в. горе *зачкаїи*, *начкати*) такође има сличну конотацију.

Очигледно је да назив *чукундег* још увек не може добити коначно решење. Оно што је извесно јесте да се ради о јужнословенској речи, словенској али не и прасловенској, која је настала након распада прасловенске заједнице и раширила се једино по јужнословенском простору. То је могло бити у XI веку будући да су се тада већ изгубили слаби полугласи. Остаје нејасно и због чега је реч *чукундед/шукундед* само у српском и хрватском тако добро посведочена, раширена и жива (иако је у свакодневном животу ретка појава да неко има живог чукундеду), док је у македонском она врло ретка, а у бугарском сачувана само у саставу фразеологизованих израза (што, са своје стране, сведочи о њеној архаичности).

Називи за потомке

И у овој сфери се српски језик разликује од осталих словенских језика будући да поред назива *чукунунук* има и назив *деле йчеле* (ређе у једнини *дела йчела*), којим се означавају потомци у трећем, четвртном или петом колону.

¹² Можда се у српском језику глагол *чкаїи* у значењу '*кресати' изгубио ради избегавања хомонимије са турцизмом *чкаїи* 'изазивати', па је његове функције преузео глагол *чукаїи*.

Писане потврде поменутог назива врло су ретке: *дијеле челе* 'прапраунучад',¹³ *дијеле њчеле* 'чукунунучад',¹⁴ *беле челе* 'четврто колено потомства',¹⁵ *дијела чела* 'праунуче'.¹⁶ Изненађује чињеница да ни Вук не спомиње *беле њчеле*, иако је овај израз још и данас жив у дијалектима. О томе сведоче његове усмене потврде: *дијеле (њ)челе* 'потомци у четвртом колону, прапраунучад' (Ужице, Сарајево), *дијеле челе* 'id.' (Загарац, Цуце), *беле челе* 'потомци у петом колону' (Бучум). Изложени материјал показује широку распрострањеност родбинског назива *беле њчеле*, чији ареал обухвата Србију, Босну, Херцеговину и Црну Гору.

Израз *беле њчеле* у значењу 'потомци' преузет је из лексике пчеларства. Народна пчеларска терминологија располаже великим бројем термина за означавање врста ројева према њиховој сродничкој и хронолошкој филијацији. Један од тих термина је и *беле њчеле*, којим се означава 'рој од парожка'. Старији етнографски извори нуде детаљан опис ове појаве: „Кад маторка кошница да први рој, онда се тај први рој зове првенац. А кад исти првенац у истој години пусти рој, онда се тај рој зове парожак, па кад и овај парожак опет у истој години пусти рој, онда се тај рој зове бијела пчела. Сваки може из овога лако увидјети, да је ријетка година, у којој би се пчеле тако ројиле, да буде и бијелих пчела. Година дакле мора бити врло изобилна пашом. Срећа је дакле велика, кад кованције добијају бијеле пчеле, зато се

дакле и каже уопће за свакога, кога превелика срећа прати у сваком послу, да ће стећи бијеле пчеле”.¹⁷ Термин је и данас жив у пчеларству: „Беле пчеле – кад ројев рој да рој” (Черевих), „Изађе првенац, кад се изроји једаред, па кад се други пут изроји онда се те зову беле пчеле” (Каћ), „Беле пчеле кад се изроји три пута рој” (Томашевац), „Кад се трећи пут рој роји то су беле пчеле” (Конак),¹⁸ а помиње се и у стручној литератури: „Кад је добра година, може се из једног улишта по четири пута рој пуштати. Четврто колено зову бијелим пчелама”.¹⁹ Од стандардних лексикографских извора назив *беле њчеле* региструје само *Рјечник* Југославенске академије знаности и умјетности, уз опаску: „Зашто се каже *дијела чела*, то није јасно; још је мање јасно, што се (ваљада у Црној Гори) бијела пчела говори за *џрајраунуково дијетије*”.²⁰

Израз *беле њчеле* јавља се и у фразеолошкој употреби, означавајући изобиље, богатство: *беле њчеле* 'у газдинству, сувишно богатство': У њега ти има, мислим, и белих пчела (тј. свачега) (Крагујевац).²¹ Одатле су се развили фразеологизми: *сћећи (годийи) дијеле њчеле*, *имайи дијелијех њчела* 'бити богат'. Израз се јавља и у народним пословицама: *Обрадовао се као да су му дијеле њчеле њолећеле – Обрадовао се као да је нашао дијеле њчеле – Сћећи ће беле челе*, благословима: *Да Бој да сћекао беле њчеле!* – *Бој му дао беле њчеле!* и заклинањима: *Тако њи белих њчела*.

¹³ I. Zovko, Rodbinski nazivi u Herceg-Bosni, *Zbornik za narodni život Južnih Slavena* 7, Zagreb 1902, 370.

¹⁴ М. Барјактаровић, Терминологија родбине и својте у Горњем Полимљу, *Гласник Етнографској музеја на Цетињу* 1, Цетиње 1961, 126.

¹⁵ Б. М. Николић, Колубарски говор, *Српски дијалектолошки зборник* 18, Београд 1969, 64.

¹⁶ М. Станић, *Ускочки речник* 2, Београд 1991, 481.

¹⁷ Ј. Живановић, Српски рјечник за кованције, *Јавор*, Нови Сад 1879, 305–307.

¹⁸ Љ. Недељков, *Архаична њчеларска лексика у Војводини*, Нови Сад 2009, 211.

¹⁹ V. Ćurčić, *Narodno pčelarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1938, 45.

²⁰ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* IX, Zagreb 1924, 728 s.v. 1. *pčela*.

²¹ Грађа за *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*.

Пчеларски термин је примаран у односу на остале. Од посебног значаја је чињеница да се израз *беле њчеле* јавља искључиво у српском језику, тј. да такав пчеларски термин није познат осталим словенским језицима. О његовој старини у нашем језику сведочи патроним *Бљопчеланињ*, забележен на ћирилском натпису из Херцеговине с почетка XV века, као и назив села *Билоњчеле* у Неретви, које се помиње у дубровачком акту из 1456. године. Топоним је вероватно настао онимизацијом термина.²²

Из пчеларске терминологије израз *беле њчеле* прешао је у родбинску. О секундарности родбинског назива изјаснили су се већ многи аутори: „Без сумње је из пчеларства пренесена *бијела њчела* на пети степен у потомству код људи. Немогуће је да се роји и *бијела њчела* у истој години. *Бијела* је *њчела* кулминација ројења. Даље не иде више. Па тако је и код људи *бијела њчела* кулминација сродства по крви”.²³

Такође је разумљиво зашто се овај пчеларски термин јавља у фразеологизмима: „Термин означава велику реткост у пчеларству – рој од парожка, тј. трећу генерацију у директној филијацији у једној сезони. Иако, с економског гледишта, потпуно безвредан рој, *беле њчеле* су због своје изузетности сматране симболом плодне године, среће и благостања. Стога је термин ушао у херцеговачке дијалекатске фразеологизме *сѝећи (годити) бијеле њчеле, имати бијелијех њчела* 'бити богат (срећан)’”.²⁴

Остаје, међутим, неразјашњена структура самог назива, тачније – значење придева *бела* у споју са именицом *њчела*.

Најједноставније би било поћи од претпоставке да *бела њчела* означава јединку према њеном спољашњем, физичком изгледу, у конкретном случају – према боји тела. Притом се уопште не мора радити о пчелама „белим као снег”, већ само о инсектима светле боје, будући

да придев *део* често уопштено представља низ боја светлих тонова, а такође и велики интензитет боје. И заиста, у природи егзистирају различите врсте пчела, међу којима се срећу и сребрнасто-сиве, па чак и албино пчеле. Као изузетно светле врсте познате су нпр. египатска и палестинска пчела, а у југоисточној Европи и на Балкану – *Apis mellifica carnika*, врста сивих пчела. Та чињеница, међутим, не објашњава пчеларски термин *беле њчеле*, будући да се пчеле из овог роја по боји нимало не разликују од пчела из свих осталих ројева.

Стога одговор на питање: зашто *бела* пчела? – треба тражити не у семантици, већ у симболици беле боје.

Бела боја у фолклору симболизује ретке појаве. Тако се, рецимо, у руском фолклору често среће придев *белый* у значењу 'редак', 'вредан'. У описима богате трпезе на столу је обавезно *бела рыба*, а као метафора за нешто необично употребљава се синтагма *бел олень*. И у српском фолклору синтагма *бела риба* симболизује нешто ретко, вредно. Из овога следи да епитет *бела* (пчела) заиста може имати значење 'ретка', нарочито с обзиром и на фактичку реткост појаве о којој је реч.

Беле животиње и птице, посебно оне које су ретке или уопште не постоје у природи, сматрају се посебнима. Отуда и *беле њчеле* због своје изузетности представљају симбол плодне године, среће и благостања. Атрибут *бела* (пчела) може, дакле, означавати изузетну вредност, што потврђује синонимни израз *злајне челе* (јужна Херцеговина), у којем је придев *беле* замењен придевом *злајне*. Значење 'велика вредност', одатле 'изобиље, богатство', 'велика срећа, напредак' реализовано је углавном у фразеологизмима.

У духовној култури Словена бела боја, посматрана у корелацији 'бело' : 'црно' – симболизује 'добро' (: 'лоше'), 'мушко' (: 'женско'),

²² S. Pujić, Antroponimi pčelarskog porijekla, *Onomastica Jugoslavica* 10, Zagreb 1982, 190.

²³ J. Живановић, *Јавор* XIII, Сремски Карловци 1907, 185.

²⁴ Pujić l.c.

'живо' (: 'мртво') итд. Могућа је и корелација према особини 'бело' : 'не бело' и тада бела боја означава сакралност, чистоту, плодност, светлост итд. У народној свести бело се асоцира и са стваралачком снагом која се налази у млеку, јајету и мушком семену.

И док је за објашњење пчеларског термина важно само значење, односно симболика атрибута *део*, за тумачење родбинског назива подједнако је значајна и симболика пчеле (мада се овде ради о метафоричком преносу целе синтагме). У противном, за означавање далеког потомка могао би се узети и израз *дела врана* или сл., али очито је семантички набој појма *ичела* одиграо пресудну улогу. Пчелињи рој симболизује људску породицу: онај ко сања рој пчела, имаће велику породицу. За пчелу се везује једна од најважнијих варијаната мотива плодности – 'отварање' пролећа. Пчелама је својствена и брачна еротска симболика.

Индикативно је да се придев *део* јавља и у синтагми *бели орао*, којом се означава најдаљи предак. Један од атрибута орла и јесте белина, као друга ознака за светлост. Орао је, иначе, симбол небеске (соларне) силе, ватре и бесмртности. У његова митолошка својства спадају дуговечност и способност подмлађивања, па је можда и то утицало на избор орла за именовање најдаљег претка.

Међутим, овде би атрибут *део* могао имати и другу функцију. С обзиром на контекст у којем се помиње, *бели орао* би се могао довести у везу са *белом* (кућном) *змијом*. Представе о кућној змији постоје у готово свим словенским традицијама. Лик змије као покровитеља куће везан је за култ предака, пре свега за древни обичај сахрањивања умрлих чланова породице испод кућног прага или огњишта. Веровање да на тим истим местима обитава и кућна змија сугерише да се она некада поистовећивала са (првим) претком породице. Хтонска симболика змије-покровитељке исказана је њеном белом бојом, која је карактеристична за читав низ

митолошких ликова везаних за представе о мртвима. Орао, као и змија, има медијаторску функцију, тј. остварује везу између горњег и доњег света.

С друге стране, *бела змија* на симболичком плану има иста својства као и *беле ичеле* јер се, као и оне, сматра знаком велике среће и благостања: „Нитко на свијету није тако сретан као чељаде које има змију белицу” (Велебит), „Бијелу змију има свака кућа и гдје је она тамо је добро благо” (Крбава), „Која кућа има бијелу змију сретна је и не треба је се бојати, јер је кућарица” (Дарувар).²⁵

Дакле, на једном полу породичног стабла, као родоначелник и најстарији предак, стоји *бели орао*, а на другом, као његови најдаљи потомци – *беле ичеле*. Употреба атрибута *део* у номиновању оба денотата, која својим карактеристичним позицијама омеђавају један крвно-сроднички низ, вероватно није случајна. Ипак, крајње порекло назива поменутих у овом прилогу – још увек није до краја разјашњено.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барјактаровић Мирко. „О сродничким називима код нас и њиховом делимичном нестајању”. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 50 (1986): 159–171.
2. Белетич Марта. „Дополнение к исследованию терминологии родства в сербском языке (чукундед)”. *Этимология 2009–2011* (2012): 3–17.
3. Бјелетић Марта. „Беле пчеле”. *Кодови словенских култура* 6 (2001): 106–118.
4. Гамкрелидзе Тамаз В., Вячеслав В. Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. I–II. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.

²⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа II*, *Српски етнографски зборник* 72, Београд 1958, 123.

5. Гура Александр В. *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва: Издательство «Индрик», 1997.
6. ЕРСЈ – *Етимолошки речник српског језика* (ред. Александар Лома), 1–. Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 2003–.
7. Исаченко А. В. „Индоевропейская и славянская терминология родства”. *Slavia* 22 (1953): 45–87.
8. Лома Александар. „’Петлић’, ’палидрвце’ или ’оплодитель’?”. *Кодови словенских култура* 4 (1999): 131–145.
9. Митровић Јеремија Д. „Називи за степене потомака и предака код Срба”. *Гласник Етнографског музеја* 49 (1985): 181–182.
10. ОС – *Оједна свеска*. Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ. Београд, 1998. (Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. 15).
11. Раденковић Љубинко. *Симболика светиа у народној мајци јужних Словена*. Ниш: Просвета, 1996.
12. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь в пяти томах. Под общей редакцией Н. И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1995–2012.
13. Толстая Светлана М. „Категория родства в этнолингвистической перспективе”. Толстая, Светлана М. (ред.). *Категория родства в языке и культуре*, Москва: Индик, 2009: 7–22.
14. Трубачев Олег Н. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959.
15. Vjeletić Marta. „Terminologija krvnog srodstva u srpskohrvatskom jeziku”. *Јужнословенски филолој* 50 (1994): 199–207.
16. Šaur Vladimír. *Etymologie slovanských příbuzenských termínů*. Praha: Academia, 1975.
17. Wodtko, Dagmar S., Britta Irslinger, Carolin Schneider. *Nomina im Indogermanischen Lexicon*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2008.

FROM THE WHITE EAGLE TO THE WHITE BEES (TERMS FOR DISTANT ANCESTORS AND DESCENDANTS)

Abstract

Kinship is the system of social organization based on real or putative family ties. Kinship terminology is the system of terms used to represent the realms of genetic and social relations. Slavic kinship terminology belongs to the oldest lexical layers of Common Slavic, and the core of it is Indo-European. With regard to the antiquity of its origins and the length of its development, kinship terminology is one of the most important segments of the basic lexicon of the Serbian language. In this article the specific group of kinship terms is analysed – the terms for distant ancestors and descendants, typical of the Serbian language only.